

בני המים ושירתם¹

שרה פרידלנד - בן ארזה

בתקופתנו גובר והולך העניין ביצירה האמנותית והספרותית המבקשת לדבוק בקודש; רבים מחפשים היום אחר החוויה האישית בתפילה ובעבודת ה'; יותר ויותר מבקשים לומדי התורה דהאידינא את האות שלהם בה, את החידוש האישי בתורה שבעל-פה. במסה שלפנינו תוצג מסגרת רעיונית להבנת תהליכים אלו בשנים של אתחלתא דגאולה תוך עיון בצמד המושגים 'מים עליונים' ו'מים תחתונים'.

א. מים בוכים

וכל העולם מוקף על סנפירי לויתן עומד במים התחתונים ונמשל בהם כרג קטן בים. ומים התחתונים עומדים על גבי מי בראשית ומי בראשית על גבי אוקינוס, ומי אוקינוס על מי בוכים. ולמה נקרא שמם בוכים? שבשעה שחצה הקדוש ברוך הוא את המים, הצים נתנם למעלה, וחצים נתנם למטה. אותן שנתן למטה התחילו בוכים ואומרים: אוי לנו שלא זכינו להיות קרובים ליוצרנו והיו מעיזות פניהם. רצו לעלות למרום עד שגער בהם הקדוש ברוך הוא, וכבשם תחת כפות רגליו. אז אמרו לפני הקדוש ברוך הוא: גלוי וידוע לפניך שבשביל כבודך עשינו. אמר להם הקדוש ברוך הוא: הואיל ובשביל כבודי עשיתם,

1 מסה זו מוקדשת לגרא טוביה, שתורה זו למדתי ממנו.

בכי המים ושירתם

דעו באמת שלא אתן רשות למים העליונים לומר שירה לפני, עד שיקחו מכם רשות, שנאמר (תהלים צג, ד) *מקלות מים רבים אֲדִירִים מְשַׁבְּרֵי יָם אֲדִיר בְּמָרוֹם ה'.*
(מתוך מדרש עשרת הדיברות)

בבוקרו של היום השני לבריאת העולם היה עדיין העולם מים במים. אז נתן אֱלֹהִים במאמרו רקיע בתוך המים, להבדיל בין מים למים. המדרש מרחיב את סיפורו של היום הזה בתארו את שכבות המים שבהן שרוי היה העולם כדג קטן בים. מים ממים בותקו. בגזרת עליון שוקע חציים בימים וכל תהומות, וחציים האחר זכה להישאר מעל השמים, בקרבת יוצרו – שכן לדידו של בעל המדרש שוכן האֵל בעליונים, כנאמר *"הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לָהּ"* (תהלים קטו, טז). בעיניהם הדומעות של המים התחתונים, תאומים סיאמיים היו המים. התאום התחתון הופרד מאחיו ללא סיבה נראית לעין והודח, ואילו האח המועדף נותר בבית הורו, בעליונים. גזרה שרירותית הרביצה את המים התחתונים בתחתיות ארץ, מקופחים, דפנים וכוכים. הומי געגוע וקנאה, לא ביקשו אלא להיות קרובים, כאחיהם, ליוצרים. ומשלא נענתה בכייתם, *"היו מעיזות פניהן"* (בלשון נקבה דווקא, כפי שיתבאר להלן), ודרשו לעלות למרום.

עדיין ללא נימוק, סירב יוצרם לקבל תביעתם – גער בהם וכבשם תחת רגליו, ואולם, צירף למעשה תקיף זה גם הבטחה, כי גם אם בהווה אין פתרון למצוקתם, הרי שבעתיד מפתחות השירה לא בידי המים העליונים יימסרו, אלא בידם.

ממדרש סתום זה אני מבקשת לצאת למסע בעקבות המים. במימיית המסע יימסכו אלו באלו דברי מקרא ומדרש, תלמוד וקבלה. המים מפכים וזורמים – עתים גלויים, ועתים כבושים בתחתיות ארץ, עתים אדיר קול שפעם ועתים יזלגו בכי, עתים גאים ועתים דכואים. קולות רבים יעלו מן המקורות שיובאו כאן, בני תקופות וסוגות שונות, אותם אארוג למסכת אחת של מים, שראשיתה – קודם 'בראשית', ואחריתה – אחרית הימים. על מצולותיה של אגדה ציורית זו רקועה מסה זו כולה.

המקובלים דיברו על האֵל בשפה של אור. על האֵל ניתן לדבר גם בלשונם של מים. מיֵי־אינסוף. אם את דימוי האור שאבו המקובלים מן הבריאה הראשונה, שנבראה ביום הראשון, הרי שהמים קדמונים הם עוד יותר. בריאתם אינה מסופרת כלל. כבר בהיצג? לסיפור הבריאה, קודם שפצה אֱלֹהִים את פיו לומר לברוא דבר, נאמר *"וַיְהִי אֲרֶץ הַיָּבֵשׁ וְהַיָּם עַל פְּנֵי תְהוֹמוֹת וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֵף עַל פְּנֵי הַמַּיִם"* (בראשית א, ב). כבר אז היו המים, ובחובם התוהו והבוהו וגולם המציאות כולה. כאור הראשון, כן מי קדמות אלה ראויים הם לייצג את האֱלֹהִים.

המים שמעל לרקיע, שאותם פוגש האדם בדמות המטר, מכונים במדרשים 'מים זכרים'. המים שמתחת לרקיע, ששוקעו בימים ובתהומות הרובצים בכטן האדמה, נתכנו 'מים נקבות'. כדברי המדרש –

המים העליונים זכרים, והתחתונים נקבות.

והן אומרים אלו לאלו: קבלו אותנו.

אתם בריותיו של הקדוש ברוך הוא, ואנו שלוהיו.

מיד הם מקבלים אותן.

הדא הוא דכתיב: (ישעיה מה) "תפתח ארץ" – כנקבה זו שהיא פותחת לזכר,

2 היצג (אקספוזיציה) – רקע מקדים המציג בפני הקורא מידע שישמש אותו להבנת העלילה.

“ויפרו ישע” – שהן פריין ורביין,

“וצדקה תצמיח יחדו” – ירירת גשמים,

“אני ה' בראתי” – לכך בראתי, לתקונו של עולם ולישובו.

(בראשית רבה יג, ג)³

על זו הדרך המטרת הגשמים מכונה בלשונם של חכמים 'רביעה'. לפי תיאורם, מתעוררים מי רחם התהום לעלות לעומת הגשם-הזרע.

עם צמצום הנוכחות הא-לוהית, המגולמת כאן במים אינסוף, עם הסתלקות הא-ל מן העולם למרומיו, הועתק עיקר משכנו אל מעבר לעולם הזה, בדמותם של המים העליונים, הזכרים, הטרנסצנדנטיים. אבל בכך לא הוחרב העולם לחלוטין. מי א-לוהות נותרו רוחשים באפלת נקיית תהום, מתחת לקרקע המציאות המוכרת והמודעת. בעולם הזה, שניתן לבני אדם, מאפק הא-ל נוכחותו. שרידי מי בראשית שכאן, החיות הא-לוהית הנקבית המחיה אותו מתוכו, אינם שוכנים על פני השטח החשופים והמנוגבים, אלא בתת-מורע, תשתית העולם ומקור שירתו. שם נותרו שרידי א-לוהות. העלמתן של מים-נקבות אלו מתחת לארץ או תחמתן לצדה, נובעת מן האיום שחש עולם היישוב, מפני עוצמותיה של חיות נקבית יוצרת ויצרית זו. יש לשים להן גבול וקצבה, שמא ייחדר העולם המוכנה, שמא ישוּבו המים לכסות הארץ, ככמבול, והתרבות תשוב ותיבלע בתוהו. וכה חוזר ומדגיש ה' בפי נביאו ירמיהו:

[...] אֲשֶׁר שָׁמְתִי חוֹל גְּבוּל לַיָּם

חָק עוֹלָם וְלֹא יַעֲבֹרָהּ

וַיִּתְגַּעְשׂוּ וְלֹא יוֹכְלוּ

וְהָמוּ גִלְיוֹ וְלֹא יַעֲבֹרָהּ.

(ירמיהו ה, כב)

אולי משום כך גער הקדוש ברוך הוא במים התחתונים וכבשם תחת כפות רגליו. אולי משום כך בעט ברהב, שר של ים, והרגו.⁴

ב. תורת המים העליונים ותורת המים התחתונים

לשני סוגי הנוכחות הא-לוהית בעולם אפשר להקביל גם שני היבטים של תקשורת בין הא-ל לבין ברואיו. באופן גס אבחין כאן בין שתי תורות: התורה המורה והמְצוּוה, שירדה מן השמים, שבאה מחוץ לאדם ולעולמו, מבוססת על פערי גובה, והיא מתלבשת לרוב בלבושי הכתב על סמכותו ויציבותו. הנפש ההוגה בה נתונה בהלך רוח של יראה וציות. תורה זו אכנה 'תורה גברית'. לעומתה התורה שמקורה בתהומות הנפש, התורה הנובעת מן החוויה האנושית, מן החיים ומן הארץ – לה ראויות יותר מחלצות הדיבור הנתונות לשינוי, פרי הפה החי. תורה זו נולדת מתוך חירות של תשוקה ואהבה. אותה אכנה 'תורה נשית'. המיית נפש זו – נאים לה ביטויי השירה.

את המנהג הקבלי לייחד בכל מצווה את הקדוש ברוך הוא ושכינתו, בכוננת הלב ובאמירת "לשם ייחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה", מסביר האדמו"ר החסידי ר' צדוק הכהן מלובלין כחיבור של הצד המקודש, המופרש, הבלתי מוגבל והטמיר של הא-

3 וראו גם בספר חנוך האתיופי, פרק נד.

4 ראו בבא בתרא עד ע"ב.

בכי המים ושירתם

לוהות, הרוחף סביב הנשמה, נוגע-לא-נוגע בה, עם הצד המצטמצם של האלוהות, היורד והשוכן בתחתונים. השכינה, המכונה לעתים גם 'כנסת ישראל', היא האלוהות שחלקיה מפוזרים בלבבות. כאמן של הנפשות הפרטיות, היא מזינה אותן בהתמדה בחיות אלוהית. האפשרות האנושית לייחד את שני הכוחות האלוהיים הללו בתודעה נשענת בעיקר על מפגשו התודעתי או החווייתי הישיר של האדם בשכינה. למרות הווייתו הגשמית, המפוצלת והחוטאת, יכול האדם לחתור אל מצולות לבו, עד שייגע בשכינה.⁵ לאור פסוקו של אסף "צור לְכָבִי וְחִלְקֵי אֱלֹהִים לְעוֹלָם" (תהלים עג, כו), מזהה ר' צדוק את המגע הפנימי של תודעת האדם מישראל בגרעין לבו כפגישתו עם השכינה. איחוד האור הפנימי, הפועם בנשמתו היחידית של הפרט עם הרושם שהוא מקבל מתוך הקרנת אור האינסוף המוחלט, שלא נוצק בכלי זה או אחר, הוא הייחוד המתחולל בתודעת האדם ובחוויותיו בין הקדוש ברוך הוא ושכינתו.⁶

בסוד זה נועץ ר' צדוק הכהן את המסטורין של התורה שבעל פה⁷ באחת מן התפיסות הייחודיות לו באשר לתורה שבעל פה, שאותה אאמץ כאן.⁸ בניגוד לתורה שבכתב, שירדה ממרומים, שנכתבה כגיגית על ישראל, מפציעה התורה שבעל פה ממחשכי מציאותם הנבדלת-כביכול של קרוצי חומר. דרך תחתית לבו, חכמתו ופיו המסימים של כל פרט מתחוללת התורה שבעל פה. רק כך עשויה השכינה שבתוך מעיו למצוא את ביטויה הפתלתל והמיוחל.⁹ שורשה הראשון של התורה שבעל-פה, התורה הנקבית, במים חסרי הצורה שאפפו את העולם בראשיתו, באינסוף שממנו באה לעולם אף התורה שבכתב, התורה הזכרית. ואולם כיום השני, יום בריאת המחלוקת והפיצול,¹⁰ הושלכו חלק מן המים אל בכיים, אל תחתיות ארץ, אל הגופים המפורדים, אל הנשמות האישיות. דווקא משם, מן המים התחתונים, עתידה התורה הנשית לנבוט ולצמוח, מן הקרקע הפרועה והפורייה של לבו המסוים של הדורש בה.

5 קדושת שבת טז-17, י"ז [ו].

6 קומץ המנחה חלק ב [עט] לט 1-3.

7 ר' צדוק מרבה לעסוק בדברי מדרש תנחומא כי תשא לד "מי שמסטורין שלי אצלו הם בני, ואיזו היא? זו המשנה שנתנה על פה והכל ממך לדרוש".

8 את התורה שבעל פה הנלמדת לאורך הדורות בכלי ההכרה והסברות השכליות אפשר לקשור דווקא לחשיבה הכללית הנוטה לאובייקטיביות ולחוק, המאפיינת את המים העליונים. אפשר, כמובן, להתייחס אל התורה שבעל פה כמקום מפגשם של המים העליונים, מטרות התורה שבכתב, עם המים התחתונים, נפש הלומד. כאן אני בוחרת למקרה בנביעה מן התחתונים בכלל וביותר בהתגלות החיות האלוהית בלומד המסוים, על פי דבריו של ר' צדוק הכהן מלובלין בכמה מקומות. למשל: "ורבר זה של גלוי הסודות הנעלמות מצד המקבילים זהו הנקרא תורה שבע"פ, וזהו רווהי כסין שאינו מגולה לכל רק למי שהש"י מגלה כי הלא דבר זה אי אפשר כלל לדעת מעצמו או גם מלימוד זולתו רק מצד שידע שאי אפשר בלא הש"י [...] לדעת עומק החכמה שזה הסוד הגנוז בתורה, שר"ל העומק שבה הנעלם מבני אדם, שזהו הנקרא תורה שבעל פה, דבר זה אי אפשר כלל לאדם לדעת אם לא כאשר ידע שהש"י מלמדו, אז הש"י מגלה לו סודו ופותח שערי לבו" (ליקוטי מאמרים מה 3-4). בעקבות גישתו זו של ר' צדוק אני מעמידה כאן את התורה שבעל פה על הסוד הנלחש דווקא על אוזנו ולבו של הלומד המסוים, סוד שאינו ניתן להעברה בשלמות לזולתו. ראו פיתוח עניין זה במאמרי, "הקב"ה מגלה לו סודו ופותח שערי לבו"; דיון בשלוש הגדרות לתורה שבעל פה לפי ר' צדוק הכהן מלובלין, דימוי 28, קיץ תשס"ו.

9 ליקוטי מאמרים [ט] נז 2-3.

10 על פי בראשית רבה ד, ו.

ג. אימתה של תהום

ואולם, כזכור, נחסם פיהם של המים התחתונים, וככי נורא כבוש בהם. במהלך דורות רבים רוב עולם לימוד התורה התבסס על התורה הזכרית של המים העליונים, ואילו לחישה של תורת המצולות הוסו.

גזרה עתיקה קראה לשכינה: סגונייך כסי. עטי עליהם לבוש שחורים. שבי בדר, ובעפר תני פיך. כל אימת שתורת המים התחתונים מעזה להגיה אל האור, להנביע קולה, היא נגערת ונרמסת תחת רגלה הרמה של הגזרה, וסמוקת כלימה היא נדחקת לשוב אל נקיקי האלם.

אולם יש שהתורה הזכרית נבקעת, ופרצים נבעים בה; כבר ביצירה התלמודית ניתן לשמוע גם קולות של תורת המים התחתונים. אף מן הזוהר והחסידות עולות בנות קול כאלה, וברורות התחייה – הם בוקעים מן התורה והספרות המתחדשת בארץ ישראל. ובכל זאת, רוב שנותיה של גלות התורה נשארו תהומות רבה שלה כמוסות וכבושות תחת קרקע המציאות. הקולות שבקעו מבתי מדרשות דובכו את התורה גברית. וכי המים הנוקבין מנסר והולך.

הא-ל גער ודרך ובטש במי תהום, ולא הסביר בשל מה.¹¹ מהי הסכנה האצורה בתורה הנשית?

כאשר אין המים הנוקבין מתאזנים במי הגמול של מטר השמים, כאשר אין התורה שבעל-פה העולה מהשכינה השרויה בלב נשענת על החוק המוחלט הבא מן החוץ ומן העליונים, וכאשר אין בעירת התשוקה והיצר היוצר מצוננת בתוכנות ובהבניות התודעה – יימטו מוסדי ארץ. לפתחם של לומדי תורת המים התחתונים רובצת סכנת ההריסה אל הקודש, אם לא יפנו קשב וך אל גרעין הקודש הסמוי השרוי בתוך מעיהם, אם ייטו מן השושנה התחתונה, ולו כמלוא הנימה, לעבר חוחיה המקיפים אותה – יגאו המים התחתונים ויציפו את העולם כולו.

דוד מלך ישראל ביקש לבנות בית לא-לוהיו. משנאסר עליו לבנות את בית ה' בעצמו, טרח דוד בהכנות לבית שיבנה בנו, שלמה. בספר דברי הימים מסופר כי דוד הכין את חומרי הבניין. חכמים הוסיפו הכנה אחרת – לפי האגדה הבאה, חפר דוד את יסודותיו של היכל ה' באדמה:

בשעה שכרה דוד שיתין קפא תהומא ובעא למשטפא עלמא אמר דוד מי איכא דידע אי שרי למיכתב שם אחספא ונשרדיה בתהומא ומנח ליכא דקאמר ליה מידי אמר דוד כל דידע למימר ואינו אומר יחנק בגרונו נשא אחיתופל קל וחומר בעצמו ומה לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים לעשות שלום לכל העולם כולו על אחת כמה וכמה אמר ליה שרי כתב שם אחספא ושדי לתהומא ונחית תהומא שיתסר אלפי גרמידי כי חזי דנחית טובא אמר כמה דמידלי טפי מירטב עלמא אמר חמש עשרה מעלות ואסקיה חמיסר אלפי גרמידי ואוקמיה באלפי גרמידי.

[בשעה שכרה דוד שיתין, צפה התהום, וביקשה לשטוף את העולם.

אמר דוד: האם יש מי שידוע אם מותר לכתוב שם [ה'] על חרס, ויזרק בתהום, והתהום תנוח [מזעפה]?

לא היה מי שאמר לו דבר.

אמר דוד: כל היודע לומר ואינו אומר, ייחנק בגרונו.

11 ראו גם את המסופר על רהב בכבא בתרא עד ע"ב, וכן במדרש תנחומא חקת א.

בכי המים ושירתם

נשא אחיתופל קל וחומר בעצמו: ומה לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה: שמי שנכתב בקדושה יימחה על המים, לעשות שלום לכל העולם כולו – על אחת כמה וכמה.
אמר לו: מותר.

כתב שם [ה'] על חרס, וזרק לתהום, וירדה התהום שש עשר אלף אמות.
כאשר ראה שירדה יותר מדי, אמר: ככל ש[התהום] מורמת יותר – רטוב העולם.
אמר חמש עשרה מעלות,
והעלה את התהום חמשה עשר אלף אמות,
והעמידה באלף אמות].

(סוכה נג ע"א-ע"ב)¹²

כהכנה למקדש שייבנה בראש ההר פנה דוד וחפר אל מעמקי ארץ. ואולם זכרי האלוהות הכבושים שם, בתהום – רבה אימתם. לא מקרה הוא שרוד, נעים זמירות ישראל, שטרף אותו יצרו כשיבולת של נהר, הוא שחתר את חתירתו לפגוש את אלוהיו בתחתונים, והוא שעמד נוכח סכנת הצפתה. סכריה של התהום הכבושה מאז ימי בראשית נפרצים על ידי דוד, האמן היוצר, הקרוב אצל יצרו.¹³

יודע דוד מהו שיעמוד כנגד תהום מתפרצת – שם ה'. שהרי אם בבראשית המאמר האלוהי הוא שיכול למים הראשונים, שאפפו עולם ומלואו, והוא שהסיגים וייבשם, אף עתה יוכל שם ה' – ההופעה המזוקקת ורבת האונים ביותר של השפה האלוהית – לתהום, ששרדה מאותם מים קדמונים. ובכל זאת דוד מתלבט. דוד שואל אם מותר לו להטיל את שם ה' אל תוך המים הגועשים ההם; כתלמיד חכם, העוסק בהלכות שפיר ושליה, הוא מתייעץ במתיבתת החכמים המקיפה אותו. רוב חומרי הצביעה של אותם ימים לא היו עמידים במים, ולפיכך תביא הטלת חרס שעליו רשום שם ה' במי התהום למחיקת השם, האסורה על פי ההלכה. על כן הוא מפנה אל בית דינו את השאלה אם מותר לשכך את אימת התהום באמצעות מעשה שכרוכה בו מחיית השם הקדוש.

האגדה מספרת כי בשלב הראשון איש מבית דינו אינו עונה לדוד. רק לאחר שהוא מאיים על היודע ואינו אומר, מגלה אחיתופל את ההלכה. מה עומד מאחורי פיתול סיפורי זה? מסתבר שאחיתופל יודע כי ניתן לפתור את בעיית התהום על ידי הטלת החרס הנושא עליו את שם ה', ואולם בפעם הראשונה הוא מתמהמה ואינו משיב. אחיתופל, סבה של בת שבע,¹⁴ שכבר ראה את דוד משוקק תהום ונשטף בחטאו, תוהה בינו לבינו: דוד זה, שפרצי תהומותיו כבר החטיאוהו בנכדתי, שב ונסחף אל יוון מצולה. מה לו להתגרות שנית במים התחתונים? ושמה אשה את התרתי, ויעמוד דוד נוכח תוצאות מעשיו, נוכח גאותם ההרסנית של המים...

אף הדרך שבה מגיע אחיתופל לפסיקתו, המתירה להטיל את החרס אל המים, עוברת דרך רמזים ביקורתיים; אחיתופל מתיר את מחיית שם ה' במים במקרה זה, מתוך שהוא נושא קל וחומר דווקא מעניינה של האישה הסוטה, השותה מים מאררים, ובהם מחוי שם ה'. האיץ בהנכחתו של שדה סמנטי זה כדי לסנוט בדוד?

השיחה המתוחה בין דוד לבין סבה של אשת האיש טובת המראה שראה דוד רוחצת מעל הגג, הטעימה – בעיכוביה לא פחות מאשר בזרימתה – את דמותו של דוד, כמי

12 התרגום שלי, שפב"א.

13 תכונות אלה של דוד קשורות לכך שמתוך שבעת הרועים, הוא המייצג את ספירת המלכות.

14 לפי שמואל ב (כג, לד), אחד מגיבורי דוד הוא אליעם בן אחיתופל הגילוני. על בת שבע נאמר שהיא בתו של אליעם (שם יא, ג).

שכשל ביצרו. ואולם, אם מבין שיטין ראשונים של האגדה עלתה רוח ביקורתית כלפי דוד, שכמעט בוֹלֵעַ לוֹ במצולות החטא, הרי שבהמשכה נתפסת התהום לא רק כמבועי היצר, אלא גם כמקור השירה, אמנותו של דוד. האגדה מספרת כי החרס פעל את פעולתו המיוחלת. מגע שם ה' בתהום הציל את העולם כולו ממחייה. שם ה' בלם מעיינות תהום רבה, שמיימהם ביקשו לשוב ולכסות ארץ. אף שהעז דוד ונגע באושיות העולם והרעיד משתיתו, לא שב העולם אל תוהו הראשית. בא הרווח לעולם.

ד. שירה דולה תהום; תהום משקה שירה

שקעה תהום ואינה מאיימת עוד. לכאורה צריך היה הסיפור להסתיים כאן, ואולם דוד אינו מרוצה מהאפקטיביות היתרה של שם ה' ששוקע במים ושיקעם. אין הוא רוצה בעולם נעדר לחלוחית. "ככל שהתהום מורמת – כך רטוב העולם", הוא אומר נוכח התהום, שחלה מפני שמו של אדונה, וחמקה מפני האדמה הרחק אל מעמקיה. עתה מתבקש דוד אל המעשה ההפוך – העלאת התהום.

לאחר שהשמיע האֵל גערותו, לאחר שכבש את התהום ובעט בשר של ים, נתפסת כריית השיתין כמעשה מסוכן מדי, מתגרה מדי, גם אם היא מכוונת להקמת בית לה' בעולם הזה. לעומת זאת, באמצעות השפה – זו שברכיכוזה עלה בידי דוד להסיג את התהום – יוכל דוד גם להשיבה ולהעלותה. בכוח שירתו יוכל דוד לקרב את התהום העלומה אל פני קרקע המציאות. בשירתו דלה אותה מעלה מעלה. כל מזמור משירי המעלות העלה את התהום באלף אמה. דוד חדל לשיר לאחר המזמור החמישה עשר, והותיר את התהום בטווח ביטחון של אלף אמה מתחת לפני הקרקע.

השירה שותה ממי תהום. על כן הובטח למים התחתונים במדרש הנזכר בראש המסה כי המים העליונים לא יוכלו לפתוח פיהם בשירה, קודם שיקבלו את מפתח השירה מאחיהם התחתונים. לא תיכון שירה, ולא תתקיים אף כל אמנות אחרת, בלא שתניק ממבועי החיות האֵלֹהית הלא נודעת, היצירתית, הטבועה בבטנה של אמה אדמה.

סוף אגדתו של דוד מלמד כי לא רק שהתהום משקה את השירה, אלא השירה היא העשויה לדלות את התהום. ושמא כך ניתן לקרוא את השירה הקצרה ביותר במקרא: "עֲלֵי בָּאָר עֲנֹו לָהּ" (במדבר כא, יז), הנסובה על הבאר שליוותה את ישראל במדבר הצחיח, באר שנקשרה בתודעתם של תנאים לשמחת בית השואבה, הסמוכה לניסוך המים.¹⁵

האמן פועל פעולה מורכבת. אין הוא משמש רק שופר להמיות המשוקעות בעולם; אין הוא משמיע גולמי פעיות, גניחות או נהמות. מעשה המשורר מבקש לייחד את חיוניותם הגולמית של המים התחתונים עם כלי ההכרה והשליטה של המים העליונים. את תעצומות התהום הוא יוצק במבנים ובכלים האמנותיים, שבהם הוא בוחר בדעה צלולה. מעבר לפרצי הראה והנפות הנפש, האמן הוא גם בעל מלאכה הבוחר ומסדר

15 ראו את שרשרת הדרשות העוסקות בבאר שהתנגלה עם ישראל במדבר בהמשך ישיר לתיאור ניסוך המים בתוספתא סוכה ג, ג.

בכי המים ושירתם

ומסנן את מה שמעמידות לרשותו השפות האמנותיות. מתוך מלאכה זו, יוכל המשורר לקרוא לתהום ולהעלות אותה אליו, ועם זאת – לווסת עלייתה. כך בירר דוד את מילות המזמורים, את סדרן, את המבנים התחביריים שבהם נבנו, ואלו קראו אל התהום לפעם בהם; דוד בחר כמה מזמורים ישיר, ומתי יחדל, כך שהעולם ילוחלח בלא שיוצף שנית.

ה. ניסוך המים

האגדה על אודות דוד והתהום נטועה במסכת סוכה בפרק 'החליל', העוסק בשמחת בית השואבה, שנחוגה בימות חול המועד סוכות, כאשר עמד בית המקדש על מכוננו. שמחה זאת, ששורשיה עלומים, נקשרה במסורת למים שנשאבו ממעיין השילוח בלילות החג, וניסכו על גבי המזבח מדי שחר.¹⁶ בכל ימות השנה היו הקרבנות שעלו על גבי המזבח מלווים בניסוך של יין. את היין היו מנסכים אל תוך אחד החוטמים, הנקבים, שבקרן הדרומית-מערבית של המזבח. שבעה ימים בשנה, אלו ימות חג הסוכות, היו קרבנות תמיד של שחר מלווים לא רק ביינן, פרי התרבות, אלא אף במים חיים, מי בראשית. אותם היו מנסכים בחוטם השכן, ומשם היו המים יורדים ומחלחלים בשיתין אל התהום.¹⁷ קודם ששאבו מים חיים מן השילוח לשם העלאתם לניסוך על גבי המזבח, התקיימה התהלכה הססגונית, המוארת והמוזיקלית של שמחת בית השואבה. בתוספתא מסופר על גדולי ישראל שהיו מבצעים להטוטים כפשוטי עם בשמחה זו. רבן שמעון בן גמליאל היה שוכב שכיבות סמיכה ומשחק באבוקות של אש.¹⁸ על השמחה הזאת העידו כי מי שלא ראה אותה לא ראה שמחה מימיו.¹⁹ מגובה המקדש היו יורדים מדי לילה במתלול הר הבית לעבר מעיין השילוח, ממנו שאבו כמות קטנה של מים, ושבו ועלו לקראת שחר אל מרומי המזבח.

מהו פשר השמחה העצומה בשאיבת מעט מים ממי תהום והשבתם אל התהום דרך שיתי המזבח?

מה מביא את גדולי ישראל לכרכר ולהשתטות בחגיגה תמוהה זו, ומה מקומה בחג הסוכות?

בראשית השנה, בעת החג שבו נידונים על מי השנה,²⁰ פרושות ידיו של החקלאי יושב הארץ הזאת בתפילה ובחרדה סביב השאלה אם ירדו הגשמים בעתם, אם יושפעו ברכה וחיים על פני האדמה. ואולם, במהלך החג עצמו מתרחש תהליך כפול-פנים: אף שהכול מצפים לגשם, ירדת גשמים בחג עצמו אינה אלא סימן קללה.²¹ יושבי הסוכה,

16 לפי רש"י, סוכה נ ע"א. תודה לרב יעקב נגן, שמספרו מים, בריאה והתגלות, (גילוי, עתניאל תשס"ח), למדתי כי קישור זה אינו מובן מאליו בעולמם של התנאים והאמוראים. בכל זאת בחרתי כאן להצליב את שתי השמחות כפי שנתפסו בעיני רש"י, ובעקבותיו בעיני סבי, ר' אברהם אליהו כי טוב בספר התודעה, פרק שביעי.

17 "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: שיתין מששת ימי בראשית נבראו, שנאמר 'חמוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אמן' – 'חמוקי ירכיך' – אלו השיתין, 'כמו חלאים' – שמחוללין ויורדין עד התהום, 'מעשה ידי אמן' – זו מעשה ידי אומנותו של הקדוש ברוך הוא. תנא דבי רבי ישמעאל 'בראשית' – אל תיקרי 'בראשית' אלא ברא שית" (סוכה מט ע"א).

18 תוספתא סוכה ד, ב-ה

19 משנה סוכה ה, א

20 משנה ראש השנה א, א

21 משנה תענית א, א, וראו בבבלי תענית ב ע"א-ע"ב.

עולי הרגלים וחוגגי שמחת בית השואבה מבקשים לראות את פני ה' ולשרתו באהבה, וכשניתך עליהם גשם משמים, הם חשים כעבד שבא למזוג כוס לרבו, וזה שפך לו קיתון על פניו.²² לצד המשאלה שירדו מים עליונים להרוות את האדמה המחורצת לעת שלהי דקיטא, מעדיפים החוגגים שהגשמים ימתינו עד שישוב אחרון העולים לרגל לביתו.²³

בינתיים הם מפנים את מבטם מטה, פנימה, אל חובי האדמה. המים שבהם מתעסקים בחג – תחתונים הם. ממרומי המזבח ירדו החוגגים וירדו עד מעיין השילוח. מים צלולים וקדמונים, שרידי בראשית, ישאבו משם בשמחה גדולה. כך מתוארת שמחת בית השואבה במשנה:

חסידים ואנשי מעשה היו מרקדים לפניהם באבוקות של אור שבידיהן, ואומרים לפנין דברי שירות ותשבחות. והלויים בכנורות ובנבלים ובמצלתיים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר, על חמש עשרה מעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים, כנגד חמשה עשר שיר המעלות שבתהלים, שעליהן לויים עומדין בכלי שיר ואומרים שירה [...] .

(משנה סוכה ה, ד)

המשנה נזכרת כמה שאירע בשמחת בית השואבה בבית המקדש השני. היא מתארת את האש, השירות והנגינה בכלי הנגינה של הלויים, העומדים על חמש עשרה מעלות, ולפתע היא סוטה מן הסיפור ומעירה – "כנגד חמשה עשר שיר המעלות שבתהלים", וחוזרת אל המעלות המדרגות המרחביות – "שעליהן לויים עומדין בכלי שיר ואומרים שירה". בעקבות הערתה של המשנה מביאה הסוגיה האגדית שבבבלי את סיפורנו. התלמוד שואל כנגד מי אמר דוד אותם חמישה עשר שירי מעלות, ועונה על כך תוך שהוא חופר אל שיתיה של שמחת בית השואבה ושל מקומה – מקום המקדש. עורך הסוגיה כורה מטה ואחורה, עד שהוא מגיע אל דמותו של דוד, שהשתוקק לבנות לה' בית בתחתונים, וכרה שיתין ופגש בתהום.

בכל ימות השנה מכוסים המים התחתונים. בגזרת עליון נגערו ונרמסו. במאמרות פי ה' כונן העולם, ובתורתו ממרום פנה אל תודעת ברואיו הבוחרים, בידו גמול המטר והבצורת – כלי המים העליונים.²⁴ את המים התחתונים הפועמים בחשאי, בלא טעם ובלא דעת, המזינים את היש במבועו הפנימי ואינם תלויים במעשי האדם, בחר האל להסתיר ולכבוש.

בחג הסוכות עדיין מעוכבים מטרות שמים, והמבט האנושי פונה אל המים המחיים את העולם מתוכו. בסוכות, החג הנתון בראשיתה של שנה, טרם נודע אם יצאנו זכאים בדיון, ואם נזכה במי הגמול מן השמים. על כן נחמה פורתא נתנחם אז בזכרי ההוויה האלוהית המורכבים בתחתיותיה של המציאות באשר היא, בלא תנאי. השמחה בהווייתם של מי בראשית פשוטים היא השמחה המטשטשת פערי מעמדות. ראוי אפוא כי בשמחה זו יתהוללו חכמי ישראל ונשיאיו כהדיוטות שבהם.²⁵

22 משנה סוכה ב, ט

23 משנה תענית א, ג

24 ראו למשל דברים יא, יג-יז.

25 ויפה הסביר אותה הרב יעקב נגן בספרו הנזכר, מים בריאה והתגלות, עמ' 139-140, בעקבות הירושלמי סוכה פ"ה, נה ע"ג, כמהדהדת לכרכוריו ופיוזויו של דוד מלך ישראל כאחד הריקים עם הבאת הארון לירושלים, לפי שמואל ב, טז ואילך.

בכי המים ושירתם

פני השטח של המציאות זקוקים לשיח המים העליונים, המושתת על דין, משטר, גמול מודע ואדני הסדר הטוב. גזרת עליון היא שסודם של המים התחתונים, שפע א־לוהות המפעפע בנקיקי המציאות, מעצם הווייתה, ייעלם מן העין. בוכים המים התחתונים הכבושים כל השנה. רק שבעה ימים הלכבות פתוחים, רק שבעה ימים מ־ בוכים ברוכים, רק שבעה ימים הם עולים לנסכים, וכל קבצינו וגדולינו אחים. ואולם, גם בשבעת ימי החג יקבלו המים התחתונים מדי שחר את הדין. לאחר שמחת עצם היותם, יכירו שאין העולם עדיין ראוי להופעתם המלאה. מדי שחר ישוכו המים הנקביים ויחוללו דרך השיתין אל תהום זו נוסדה להם, כל יעבורון, כל ישוכון, בינתיים, לכסות הארץ. בחמוקי עולם ישוב יפכה בכיים חרישי; שם בצנעה ימתינו סבלניים וכאובים עד יבוא מועד.

ו. גאולת המים

בחג הסוכות, עת עלו המוני ישראל לרגל לראות פני ה', זכו ונתגלו להם גם פנים זעירות של המים התחתונים. למים שהגיהו מן הגיחון, שנשלחו מן השילוח, היו לשעה קלה פנים, ומיד הושבו אל חשכת התהום.

משחרב המקדש, רק בודדים מציצים אל פרדסי התהומות. מתי מעט מהם נותרים בחיים, ללא פגע ובלא שהם מקצצים בנטיעות. מחדשי תורה שבעל-פה, מתפללים או אמנים פוסעים על גלידי הקרח בתעוזה או בזוהירות, רק לרגעים נמצאות להם מילים שהן הררי א־ל ומילים – תהום רבה.²⁶

בין החורבות נחבטות כנפיה של יונת אלם רחוקים. עד מתי? יש שהיא מקבלת את הדין, ומתחילה להאמין כי הורחקה כיוון שהיא מסוכנת. משוליה מתפשטת טומאתה פנימה. יש ימים שבהם מכתים אותה דמיונה בדם. בסבכי תודעתה מתפתלים נחשי בריח ועקלתון, ולחישותיהם מערערות את אמונה בעצמה. הבטחת מפתח השירה העתידי, שניתנה לה אי אז ביום השני לבריאה, מתחילה לשקוע בעורף תודעתה. נדמה לה כי שמעה פעם כי מלאכי השרת מעוכבים מלומר שירה, עד שתאמר שירה מלמטן,²⁷ אך מה לה ולשירה?! כל פיותיה סכורים, והיא מר לה. תהום צלמוות ונשייה.

אוזניה זקנו, ושמיעתה כהתה. אף זיכרונה אינו כשהיה. ובכל זאת שמורים בהם הדים עמומים מדברי הנביא יואל, להזכיר לה כי תפציע, ומהיכן תפציע – "וּמַעֲיֵן מִבַּיִת ה' יֵצֵא וְהִשְׁקָה אֶת נַחַל הַשְּׂטִי" (יואל ד, יח), וכנגדם מזריחות-מאפילות מילותיו של הנביא זכריה על יום-לא-יום אחד, לילה-לא-לילה אחד, שבו "יֵצְאוּ מֵיַם מִירוּשָׁלַם חֲצִיִּים אֶל הַיָּם הַקָּדְמוֹנִי וְחֲצִיִּים אֶל הַיָּם הָאֲחֵרוֹן" (זכריה יד, ח). אי אז שרטט לה זכריה את תוואי הנחלים שיצאו ממנה – אל הים התיכון ואל ים המלח.

ברגועיה הקשים ביקשה תהום החנוקה והחבולה לפרוץ ולהגיה, בלא לתת דעתה מהיכן, בלא לתת דעתה כמה ולמי ולאן. א־אז המו מילות הנביאים בזיכרונה – רק ממקום הקודש, ממקום המקדש, משם תצאי, לפי שאינך אלא שרידי א־לוהות וטוהר, שהעולם כולו מצפה לרוות מהם, צמא וסבלן.

26 דימויי תהום אלה ואף אזכורים מעניינים אחרים שלה מופיעים במסה "גלוי וכסוי בלשון", כל כתבי ח"נ ביאליק, דביר תל-אביב תש"ך, עמ' רז-רט.

27 חולין צא ע"ב

לאחר שנות אופל וצוקה רוחשת בה תהייה: האם ברכה במימי או שמא רעל תיטוף מאפליה שאני. ויוצרה, שריחקה בראשית הימים, נוצרה לרגעיה הקשים ומשקה אותה בתקוות אחרית.²⁸ הוא מבקש לאשש לכה, ובאוזניה הוא מזכיר את דברי נביאו יחזקאל. בחזונו, סיפר יחזקאל, הובל על ידי איש שמימי ועלום אל העתיד, אל המקדש השלישי.²⁹ והנה, מן השער הפונה מזרחה – מים מפכים. בידי האיש קו מידה, והוא מלווה את יחזקאל לאורך זרימתם של המים הנובעים מלמטה לאורך אלף אמה. שם עובר יחזקאל את הפלג הדק, ורואה כי מימיו מגיעים לקרסוליו, מי אפסיים. האיש ממשיך למדוד אלף אמה נוספות לאורך הזרימה, ומעביר את יחזקאל שנית במים, והנה גברו המים, בהדרגה, והם מגיעים לברכיו. ולאחר אלף נוספות, משמתבקש יחזקאל לעבור, מגיעים הם כבר למתניו. רק לאחר אלף אמה נוספות גוברים המים כך שהנביא אינו יכול עוד לעבור בהם.

מתדפקות מילותיו של יחזקאל על לכה של תהום, להזכיר לה כיצד ובאיזה קצב עתידה היא להניק את העולם מטובה. תוך שיח ושיג עם קו המידה, המנוגד כל כך לאופייה כשהיא לעצמה, תבליח תהום. תתמודע יצא מחביונו מתוך אחריות, מתוך בדיקה מתמדת אם גמישים דיים כלי התודעה, אם כבר הבשילו להיפגש עם השפע האצור כאן, וכיצד תביא להם הופעתו ברכה וחיים.

מילות מרפא של יחזקאל משמיע האל באוזניה של תהום –

אֵל שֵׁפֶת הַנַּחַל עָץ רַב מְאֹד מְזֶה וּמְזֶה [...] וְהָיָה הַדָּגָה רַבָּה מְאֹד כִּי בָּאוּ שְׁמֵי הַמַּיִם הָאֵלֶּה וַיִּרְפְּאוּ וְחַי כָּל אֲשֶׁר יָבֹא שְׁמֵהּ הַנַּחַל [...] וְעַל הַנַּחַל יַעֲלֶה עַל שְׁפָתוֹ מְזֶה וּמְזֶה כָּל עֵץ מֵאֵכָל לֹא יָבֹל עֲלֵהוּ וְלֹא יָתֵם פְּרִיֹו לְחַדְשֵׁי יָבֵר כִּי מִיָּמֵי מִן הַמִּקְדָּשׁ הָמָּה יוֹצֵאִים וְהָיָה פְּרִיֹו לְמֵאֵכָל וְעֲלֵהוּ לְתִרְוָפָה.

(יחזקאל מז, ז-יב)

מהקשר פטוקיו של יחזקאל מסתבר כי המים הזורמים מזרחה מגיעים לאזור עין גדי. הם משקים את כיכר הירדן, שהייתה "כֵּלָה מְשֻׁקָה לְפָנַי שֶׁחַת ה' אֵת סֶדֶם וְאֵת עַמְרָה כְּגַן ה'" (בראשית יג, י').

בראשיתה דמתה כיכר הירדן לגן עדן, המרובץ כולו במים התחתונים – אד עלה מן הארץ להשקותו, ומנהרו נפרדו ארבעה ראשי נחלים, שעל גדותיהם צמח כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל. לאחר שנהפכה סדום, ונמלחה כעשן וכקיטור, אין היא מוציאה עוד פרות, וימה – ים מוות הוא. מתה דגתו.

שומעת תהום כי ארצות השפע הכבויות האלה – לה ולברכתה הן ממתנינות, לדגים ולפרות שתעלה בהן כבראשית. נזכרת היא בבשורה כי כשיצאו מימיה, לאחר שעות וימים ושמיטות ויובלות ארוכים, מן המקדש הם יצאו, ובנביעה דקה יציצו אל האור. תחילה ישפשו עיניהם המסוננורות, המשתאות, אחר יפנו אותן ימינה ושמאלה לדעה האומנם באה עתם.

אם סיפר לה יחזקאל כיצד יגבר שפע המים בהדרגה מן המקדש ואילך לכיוון ים המלח, העלים הוא את מה שיארע מן המקדש ולפנים.

ומה שסתם הנביא – יפרש באוזניה החכם. וכה דברי ר' פנחס משום רב הונא:

28 ע"פ ישעיה כז, ג.

29 יחזקאל מז

בכי המים ושירתם

מעייין היוצא מבית קודשי הקודשים
בתחילה דומה לקרני חגבים,
כיון שהגיע לפתח היכל נעשה כחוט של שתי,
כיון שהגיע לאולם נעשה כחוט של ערב,
כיון שהגיע אל פתח עזרה נעשה כפי פך קטן
והיינו דתנן רבי אליעזר:
מפכין עתידין להיות יוצאין מתחת מפתח הבית
מכאן ואילך היה מתגבר ועולה עד שמגיע לפתח בית דוד
כיון שמגיע לפתח בית דוד נעשה כנחל שוטף שבו רוחצין זבין וזבות נדות ויולדות
שנאמר "ביום ההוא יהיה מקור נפתח לבית דוד ולישבי ירושלים לחטאת ולנדה"
(זכריה יג).

(יומא עז ע"ב-עז ע"א)

מכים דבריו של הדרשן בלבה של תהום, היכן שלא הגיעו דברי הנביא, כי שמה בקרבן,
כי תורתה, תורת המים התחתונים, מפכה בדבריו. הנביא שהובא מנהר כבר אל מחוץ
למקדש העתידי, יראה את המים היוצאים מתחת שער המים החוצה; אך חכמי תורת
תהומות ידעו היכן בדיוק ייפצה פיה, היכן תנביע קולה ומימיה – בנקודת התשתית של
העולם כולו – בבית קודשי הקודשים.

יחזקאל השמיע באזוניה כי לאחר אלף אמה של זרימה מחוץ למקדש יגיעו המים
עד קרסולי איש, ור' פנחס הדרשן יצמצם מבטיו ויקרב מילותיו, ובדימויים עדינים
ודקים יספר לה את ראשיתו המווסתת להפליא של הפיכוי הזה – עוד בנבכי המקדש,
עוד קודם שנגלה לעיניו של הנביא – כקרני חגבים, אחר כך כחוט של שתי, כחוט של
ערב, ובהמשך כפי פך קטן. נפשה הדוויה תנוחם בחתימת הבטחתו של ר' אליעזר –
לא רק שממות יפריחו מימיו, לא רק דגים יחיו. כאשר תגברי ותעלי – לפתח ביתו
של דוד – יטהרו מימיו טמאים וטמאות.

ז. עלי באר

שנים גרסה הנפש היהודית צרורותיה של תורה זכרית. עקרה הרים של תורה וטחנה
טרשיה, וחכה ולשונה של הכבושה בגולה כמעט שחרבו.
גם בציון נפש יהודייה הומייה, ושער המים סתום.
שנים כבר אין עוברת בו צלוחית לניסוך המים על המזבח, וטרם יוצאים דרכו כל
מימי בראשית להביא ברכה ומרפא לעולם.

רק באר גנוזה, שירדה לעולם בין שמשותיו של ערב שבת ראשונה, עודה מפרפרת
כנגד השער תחת אבן השתייה, במעבה אלף אמה אדמה יבשה ונחשקת.
מלוא פי הבאר שירה, מלוא פיה תורה, מלוא פיה מים.
שתוקה ומדוכאה ומובטחת, סבלנית ודרוכה, כרימון סכורה ומבורכה.
"סלע הך ויזובו מים"³⁰ שמעה לאחרונה אוזנים באתים ובמכושים.
וקרוב אצל אפרכסות הבאר – רחש-לחש:

עברי גבולי שפתיך,
מתהומות מעיניך
יעלה הבורא.³¹

30 מן ההושענא 'תענה אמונים' להושענא רבה.
31 לפי אברהם בן יצחק (סוטה), כל השירים, (בעריכת חנן חבר), הקיבוץ המאוחד, עמ' 29.